

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφία ὡς θεωρία κατὰ λόγον.— Γράφοντας γιὰ τὴν κοινωνικὴν φιλοσοφίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔχω ὑποχρέωση νὰ ἐξηγήσω τὴν ἐκλογή μου. Μιὰν ἀντίστοιχη ὑποχρέωση πρέπει παράλληλα νὰ αἰσθάνεται καὶ κάθε ἀναγνώστης. Στὴν ἀρχὴ οἱ σπουδές μας εἶναι ἀναγκαστικὲς καὶ ὠρισμένες, γιὰτὶ ἀποτελοῦν τὶς ἀπαραίτητες ἐγκυκλοπαιδικὲς προϋποθέσεις κάθε ἐπιστήμης. Ἀπὸ ἓνα σημεῖο, ὅμως, καὶ πέρα ἔχει καὶ πρέπει νὰ ἔχη κάθε ἄνθρωπος τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς τῶν σπουδῶν του. Θεληματικὰ γι' αὐτὸ μελετᾷ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἐκλογῆς του καὶ εἰδικώτερα κάθε ὠρισμένο της κλάδο. Καὶ πρέπει νὰ ξέρη, ποιὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενό της, ὥστε νὰ μπορῇ ὑπεύθυνα νὰ κρίνη, ἂν περιέχεται στὶς πνευματικὲς του ἐπιδιώξεις καὶ στὶς ἐνδιάθετές του κλίσεις.

Γιὰ νὰ ἐκφέρη ὅμως μιὰ τέτοια κρίση, δὲν ἀρκεῖ βέβαια καμμιά ἐξωτερικὴ ἐπιταγή. Τότε μόνο στ' ἀλήθεια θὰ ἀφοσιωθῇ σὲ μιὰ σπουδὴ, ὅταν ἡ σπουδὴ αὐτὴ γίνη ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς συνείδησός του. Ἄν αὐτὸ δὲν ἰσχύη ἀπόλυτα γιὰ τὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες, ἰσχύει ὅμως ἀπόλυτα γιὰ τὴν φιλοσοφίαν.

Ἄλλὰ γιὰ νὰ ἀποφασίσῃ καθένας, ἂν τὸν συνδέη ἢ μπορεῖ νὰ τὸν συνδέσῃ κάτι μὲ αὐτὸ τὸ δύσκολο θέμα, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι χρειάζεται γιὰ κάθε ἄλλη ἐπιστήμη, πρέπει πρῶτα-πρῶτα νὰ ἀποκτήσῃ μιὰ γενικὴν ἰδέαν τοῦ ἀντικειμένου του, μιὰν ἰδέαν τοῦ τί εἶναι φιλοσοφία. Βέβαια, ὁ ὀρισμὸς μας θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην προληπτικός, σχηματικός. Τὴν οὐσίαν ὁ καθένας μόνος του θὰ τὴν συλλάβῃ στὸ τέλος τῆς μελέτης του. Γιὰτὶ οἱ ὀρισμοὶ εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τους πορίσματα, πού μόνο γιὰ λόγους παιδαγωγικοὺς θέτομε ὡς ἀξιώματα στὴν ἀρχή.

Πρέπει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ ξέρωμε, ὅτι μπαίνομε σὲ μιὰ σφαῖρα ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν σφαῖρα ὁποιοῦδήποτε εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου. Ἐδῶ ἀπαιτεῖται ὄχι μόνον ἡ γνῶσις ἑνὸς διαφορετικοῦ

ύλικου —αὐτὸ εἶναι τὸ ἐλάχιστο— ἀλλὰ ἕνας ριζικὰ διαφορετικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ ἐνέργεια τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Κατὰ δύο τρόπους ἡ συνείδηση ἀντιμετωπίζει τὸν κόσμον. Κατὰ δύο τρόπους ἐνεργεῖ ἀπέναντι τοῦ κόσμου. Φέρνει τὸν κόσμον πρὸς αὐτὴν, τὸν δέχεται ἐντὸς τῆς, τὸν θεωρεῖ· καὶ τὸν θεωρεῖ, ὅταν τὸν ἀνασυγκροτῇ ἀκέραιο μέσα τῆς. Αὐτὸ κάνουν ὁ ἐπιστήμονας μὲ τοὺς νόμους του, ὁ ποιητὴς μὲ τὴ φαντασία του, χωρὶς νὰ τὸν ἀγγίζου τὸν κόσμον παρὰ μόνο μὲ τὸ φῶς, πού ἡ συνείδησή τους ἀκτινοβολεῖ. Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια τῆς συνείδησης εἶναι θεωρία. Μπορεῖ ὁμως ἀντίθετα νὰ πάη ἡ συνείδηση πρὸς τὸν κόσμον, γιὰ νὰ τὴ δεχθῇ ὁ κόσμος, γιὰ νὰ ἐπιβληθῇ σ' αὐτόν, νὰ πραγματοποιήσῃ στὸν κόσμον τοὺς σκοποὺς τῆς, νὰ πράξῃ. Ἡ πράξις εἶναι ἡ δευτέρη μορφή ἐνέργειας τῆς συνείδησης.

Ὅταν θεωροῦμε, κάνομε τὸν κόσμον περιεχόμενο τῆς συνείδησῆς μας. Ὅταν πράττωμε, κάνομε τὴ συνείδησή μας περιεχόμενο τοῦ κόσμου. Ἡ φιλοσοφία εἶναι θεωρία. Ἀλλὰ κατὰ τὸν δικό της τρόπο κάνει τὸν κόσμον περιεχόμενο τῆς συνείδησης. Κατὰ τὸν δικό της τρόπο, γιὰτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τρόποι θεωρίας, πού μερικοὶ μοιάζουν μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ πού πρέπει νὰ χωρισθοῦν ἀπὸ αὐτὴν.

Σὲ ἄλλες ἐποχές, ἀλλὰ κάποτε καὶ σήμερα ἀκόμη, συγχέονται φιλοσοφία καὶ θεολογία. Γίνεται τότε ἡ φιλοσοφία ὄργανο γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Γίνεται, καθὼς εἶπαν, θεραπαινίδα τῆς θεολογίας (*ancilla theologiae*), ὅταν οἱ θρησκευτικὲς ἀρχές εἶναι δογματικὰ δοσμένες καὶ ἔργο της μένει ἡ διατύπωσή τους σὲ λογικὰ νοητὸ σύστημα καὶ ἡ συναγωγή ἀπὸ αὐτὲς εἰδικώτερων νοημάτων. Ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία εἶναι θεωρία τοῦ λόγου· δὲ στηρίζεται τελικὰ στὴν πίστη, ἀλλὰ στὴ νόηση. Ἡ φιλοσοφία γι' αὐτὸ εἶναι ἐλεύθερη θεωρία, ὄχι ὑποταγμένη σὲ δόγματα, πού ἀπ' ἔξω τῆς δίνονται. Εἶναι ὑποταγμένη στοὺς νόμους τοῦ λόγου. Σὲ τίποτε ἄλογο δὲν ὑπακούει.

Ἀλλὰ καὶ μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ λόγου εἶναι ἀνάγκη νὰ κάνωμε διακρίσεις.

Ἡ φιλοσοφία ὡς συστηματικὴ θεωρία.— Φιλοσοφία ἀκόμη θεωροῦνταν στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ σήμερα κάποτε, τὰ διδάγματα τῆς πείρας τὰ καθοδηγητικὰ τῆς ζωῆς μας, ἡ λεγόμενη ἠθικολογία· οἱ συμβουλές τῶν γερόντων πρὸς τοὺς νέους, ὅλες οἱ ἀσύνδετες ρήσεις, τὰ γνωμικὰ τῶν σοφῶν, ὅλα αὐτὰ λέγονταν φιλοσοφία. Ὅσο ὁμως καὶ ἂν ἀξίζουν αὐτά, ὅσο καὶ ἂν μπορεῖ νὰ εἶναι πολῦτιμο λογοτεχνικὸ εἶδος, πού κλείνει μέσα του πνευματικὸς θη

σαυρούς, βέβαιον πάντως εἶναι, πῶς δὲν πρόκειται γιὰ φιλοσοφία. Τοῦς λείπει ἓνα ἄλλο στοιχεῖον, ποῦ ζητᾶμε ἀπὸ τῆς θεωρίας, τὸ στοιχεῖον τῆς συστηματικῆς ἐνότητος, ὃ ἐπιστημονικὸς χαρακτήρας, ποῦ στὴ φιλοσοφία ἐκδηλώνεται μὲ τὸ καθολικὸν σύστημα. Εἶναι ὁμῶς ἀνάγκη νὰ γίνῃ καὶ ἄλλη ἀκόμη διάκριση.

Ὡς θεωρία τοῦ ὅλου.— Στὴν ἀρχαιότητα φιλοσοφία ὀνομάζονταν καὶ εἰδικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως, πρὸ πάντων, ἡ γεωμετρία, ἡ ἀστρονομία, ἡ ἰατρικὴ. Σήμερον κάθε εἰδικὸς ἐπιστημονικὸς κλάδος ἀποκλείεται ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας. Μέσα στὴν ἱστορία ὁμῶς μόνο βαθμιαῖα συντελέσθηκεν αὐτὸς ὁ χωρισμὸς, ὥστε σὲ κάθε ἐποχῇ νὰ εἶναι διαφορετικὰ τὰ ὅριά της. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία, ἀκόμη πρὶν λίγα χρόνια, δὲν εἶχε χωρισθῆ ἀπὸ τὴν ψυχολογίαν. Καὶ μάλιστα καὶ σήμερον πολλοὶ ἐπιμένουν νὰ συγγέουν φιλοσοφίαν καὶ ψυχολογίαν.

Μποροῦμε ὁμῶς τελικὰ νὰ ποῦμε, ὅτι καμμιά ἐρευνα συγκεκριμένων φαινομένων, καμμιά θεωρία τῶν «ἐπὶ μέρους» δὲν εἶναι στὴν καθαρὴ σημασίαν τοῦ ὅρου φιλοσοφία. Γιατὶ ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία δὲν ἐρευνᾷ φαινόμενα συγκεκριμένα, ἀλλὰ στρέφεται πρὸς τὸ ὅλον τοῦ κόσμου.

Κατ' ἀκολουθίαν φιλοσοφία εἶναι πρῶτον θεωρία κατὰ λόγον, ποῦ δὲν τείνει στὴ γνώση δεδομένων δογμάτων, ὅπως ἡ θεολογία, ἢ καὶ παραστάσεων θεολογικῶν, ὅπως ὁ θρησκευτικὸς μῦθος, ἀλλὰ μόνο στὴ διατύπωση λογικῶν ἐννοιῶν. Εἶναι δεύτερον θεωρία συστηματικὴ, ἐπιστημονικὴ, ἀλλὰ ποῦ, τρίτον, δὲ σταματᾷ στὰ ἐπὶ μέρους ἀντικείμενα, ἀλλὰ μόνο στὸ ὅλον τοῦ κόσμου καὶ ὅταν ἀκόμη ἀρχίζῃ ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους. Ἔτσι χωρίζεται ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν θεολογίαν, ἀπὸ τὴν κοινὴν σοφίαν, ἀπὸ τὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλη θεωρητικὴν ἐνέργειαν τῆς συνείδησης.

Εἶπαμε, ἡ φιλοσοφία στρέφεται πρὸς τὸ ὅλον. Ἀλλὰ ποῖον ὅλον; Εἶναι αὐτὴ ἡ διατύπωση ἱκανοποιητικὴ;

Ὅσο καὶ ἂν ἡ ἐννοία τοῦ ὅλου τοῦ κόσμου εἶναι λογικὰ ἀπρόσβλητη, γιατί καὶ τὰ μέρη εἶναι νοητὰ μόνον ὡς μέρη ἐνὸς ὅλου, μένει ὁμῶς πάντοτε ζήτημα, ἂν καὶ πῶς αὐτὸ τὸ ὅλον εἶναι, ὡς ὅλον, προσετὸ στὴ θεωρητικὴν συνείδηση.

Ὡς θεωρία τῶν ἰδεῶν.— Τί εἶναι λοιπὸν αὐτὸ τὸ ὅλον; Ὁ αἰσθητὸς κόσμος; αὐτός, ποῦ τὸν ἀντιλαμβανόμεσθε μὲ τὶς αἰσθήσεις; Ἀλλὰ οἱ φυσικὲς, καὶ οἱ ψυχολογικὲς τὸ πολὺ ἐπιστῆμες τὸν ἔχουν γιὰ ἀντικείμενό τους καὶ τὸν ἐξαντλοῦν. Ὅλη ἡ ἱστορικὴ, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ, ἐπίσης ἐξαντλεῖται ἀπὸ εἰδικὲς ἐπιστῆμες. Τί μένει λοιπὸν γιὰ τὴν φιλοσοφίαν; Ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἐπιστητοῦ εἶναι κατελημμένα ἀπὸ τὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες.

Ἡ φιλοσοφία μήπως ἐξετάζει συνολικά, ὅ,τι τμηματικά ἐξετάζουν οἱ εἰδικές ἐπιστῆμες, ὅπότεν ἡ φιλοσοφία πάει νὰ γίνῃ ἓνα εἶδος σύνοψης τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν; Ὁχι, δὲν εἶναι τόσο μικρὸς ὁ ρόλος τῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἀθροισματικὸ αὐτὸ σύνολο ὄλων τῶν μερῶν τὸ ἐρευνοῦν καὶ τὸ ἐξαντλοῦν πάλι οἱ εἰδικές ἐπιστῆμες. Καὶ τὸ θεωροῦν, ὅπως εἶναι καὶ ὅπως ὑπάρχει μέσα στὸ χρόνο. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργο τους· σὲ αὐτὸ περιορίζεται.

Δὲν περιορίζεται ὅμως σὲ αὐτὸ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα ἔχει καὶ ἄλλες μορφές θεωρίας καὶ ἄλλα αἰτήματα. Τὰ ἀντικείμενα, πού ἔχουν διαγνώσει οἱ εἰδικές ἐπιστῆμες, καὶ ὅπως ἀκριβῶς μᾶς εἶναι δοσμένα ἀπὸ αὐτές, — ἡ φιλοσοφία ποτὲ δὲν συζητεῖ τὰ πορίσματα τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν — αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα τὰ κρίνει, ὅχι κατὰ πόσον εἶναι πραγματικά — αὐτὸ μᾶς τὸ λέν οἱ εἰδικές ἐπιστῆμες, — ἀλλὰ ποιὰ εἶναι ἡ ἀποστολή τους στὴ ζωὴ, ποιὸς ὁ σκοπὸς τους καὶ τί ἀξία ἔχουν ὡς πρὸς αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς.

Ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει θέτοντας τοὺς σκοποὺς, πού πρέπει νὰ ἔχη ὁ κόσμος, καὶ ἐννοοῦμε βέβαια τοὺς ἔσχατους ἐκείνους σκοποὺς, πού δὲν εἶναι μέσα ἄλλων, ἀλλὰ τὸ τελικὸ τέρμα στὴ σειρά τῶν σκοπῶν· τοὺς σκοποὺς πού εἶναι σκοποὶ ἀπόλυτοι, ὅπως λέμε, ἰδέες.

Γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφία πρῶτα στὴ νόηση τῶν ιδεῶν ἀποβλέπει καὶ ἔπειτα διὰ μέσου αὐτῶν στὴ νόηση καὶ τὴν κρίση τοῦ κόσμου. Αὐτές οἱ ιδέες, ἡ ιδέα τῆς ἀλήθειας, τῆς ὁμορφιάς, τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου, ὀρίζουν τὴν ἀποστολή τῆς ζωῆς μας. Ἀπὸ αὐτές, σὰν ἀπὸ ἀνώτατα κριτήρια, κρίνεται ἡ ζωὴ μας. Ἀναλόγως, ἂν τις πραγματοποιῆ καὶ ἔτσι ἐκπληρῶνει τὴν ἀποστολή της ἢ ὅχι, τὴν ἐπιδοκιμάζει ἢ τὴν ἀποδοκιμάζει ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργο της αὐτὸ ἡ φιλοσοφία γιὰ τὸ ὅλον τοῦ κόσμου καὶ γιὰ ὅλες τίς ιδέες, πρέπει νὰ ἐλέγξῃ πρῶτα τὴ δική της ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια, τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της. Τὴν ἐπιστῆμη καὶ ἰδιαίτερα τὸν ἑαυτὸ της ἡ φιλοσοφία, τὸν θεωρεῖ, τὸν ἐξετάζει κατὰ τὴν ἀξία του, μελετᾷ κατὰ πόσον πραγματοποιεῖ τὴν ἀποστολή του, δηλαδή τὴν εὑρεση τῆς ἀλήθειας καί, ἀκόμη, πῶς πρέπει νὰ διαμορφωθῇ γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ. Ἡ φιλοσοφία ρωτᾷ, ποιὸς εἶναι ὁ λόγος, πού ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία καὶ μάλιστα ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία, δίνουν ἀλήθεια. Ἡ φιλοσοφία κάνει ἔτσι τὴν κριτικὴ τῆς ἐπιστῆμης καὶ τῆς φιλοσοφίας, δηλαδή κάτι, πού στέκεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν θεωρία· εἶναι θεωρία τῆς θεωρίας.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον αὐτοθεμελιωμένη μπορεῖ νὰ θεωρήσῃ ὑστέρᾳ κατ' ἰδέαν καὶ ὅλον τὸν ἄλλο κόσμο — τὸν φυσικὸ καὶ τὸν ἱστο-

ρικὸ— καὶ νὰ κρίνη, κατὰ πόσον ὁμολογεῖ πρὸς τὶς ἰδέες, πρὸς τοὺς ἔσχατους σκοπούς, ὅπου πρέπει νὰ κατευθύνεται, καὶ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ διαμορφωθῇ τὸ κάθε τί, γιὰ νὰ εἶναι σύμφωνο μὲ τὶς ἰδέες, γιὰ νὰ ἔχη ἀξία. Ἡ φιλοσοφία εἶναι γενικὰ ἰδεολογία, ἀξιολογία.

Ὡς θεωρία τοῦ πνεύματος.— Ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ κρίση τῆς πραγματικότητος κατὰ τὴν ἰδέα, κατὰ τὶς ἐπιταγὰς τοῦ πνεύματος, κατὰ τὸ πνεῦμα, πού τὸ ἐννοοῦμε σὰν τὴ συνολικὴν ἔκφραση τῶν ἰδεῶν. Ἰδέες καὶ πνεῦμα ἔτσι ταυτίζονται. Αὐτὴ ἡ συναναφορὰ τῶν ἰδεῶν, δηλαδὴ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πραγματικότητος, εἶναι τὸ ὅλον, ἡ ἐνότητα, πρὸς τὴν ὁποία στρέφεται ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία. Ὀλόκληρος ὁ κόσμος τῆς πραγματικότητος, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ πνεῦμα, πρὸς τὸ ὁποῖον μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ κατευθύνεται καὶ στὸ ὁποῖον ἐνιαῖα ὑπάγεται ὁ κόσμος, θὰ ἦταν ὄχι κόσμος, ἀλλὰ χάος. Θὰ ἦταν ἓνας σωρὸς ἀπὸ τυχαῖα γεγονότα, ἓνα μεγάλο σφάλμα τοῦ δημιουργοῦ του. Δὲν θὰ εἶχε γιὰ μᾶς ἀξία καὶ νόημα.

Γιὰ νὰ κατανοήσωμε αὐτὴν τὴ σκέψη, ἃς πάρωμε τὸ σ' ἐμᾶς πλησιέστερο, τὴν ἱστορικὴ ζωὴ. Τί νόημα ἔχουν οἱ ἀγῶνες, οἱ θυσίαι, οἱ αἱματοστάλαχτες περιπέτειαι τῶν λαῶν, ἂν ἀπὸ τὴν κόλαση αὐτὴ δὲν πρόβαλαν σιγὰ - σιγὰ, σὰν ξέχωροι μεγάλοι ἀνθοί, τὰ δημιουργήματα τῶν μεγάλων ἀνθρωπίνων πνευμάτων, οἱ μεγάλες πραγματοποιήσεις τῶν ἰδεῶν; Τί νόημα θὰ εἶχε ἡ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος, δίχως τὸν Αἰσχύλο, δίχως τὸν Πλάτωνα, δίχως τὸν Ἀλέξανδρο, δίχως ὅσα ἄλλα ἀγαθὰ πολιτισμοῦ ἐπλασε μέσα στὴν πολύμοχθη καὶ πολυαίωνη ζωὴ της; Τί νόημα, τί ἀξία θὰ εἶχε χωρὶς τὴν ἐνσάρκωση τοῦ πνεύματος, πού κατώρθωσε νὰ ἐπιτελέσῃ; Τί θὰ σήμαινε ὁ μεσαίωνας, τί λόγο ὑπάρξεως θὰ εἶχε, ἂν ἔλειπε ὁ ἀριστουργηματικὸς ὀργανισμὸς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ὁ γοτθικὸς ναός, ὁ Αὐγουστῖνος; Τί νόημα θὰ εἶχε ὁ νεώτερος κόσμος, τί ἀποστολὴ θὰ εἶχε ἡ δικὴ μας ζωὴ χωρὶς τὴν Ἀναγέννηση, χωρὶς τὴν Ἐπανάσταση πού ὀλοκληρώνει τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ; Καὶ ὅμως, ὅλες αὐτὲς οἱ ἐποχὲς καὶ οἱ περιπέτειαι, ὀλόκληρη ἡ ἱστορία, ὅλη ἡ ἀνθρώπινη μοῖρα, ἔχουν, ὅλα αὐτά, τὸ νόημά τους, ἔχουν λόγο ὑπάρξεως. Ἐπρεπε νὰ ὑπάρχουν ὅλα αὐτά, γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἰδέες, γιὰ νὰ γίνῃ πραγματικότης τὸ πνεῦμα. Ὅλα αὐτὰ νοοῦνται ὡς πραγματοποίηση ἰδεῶν, πνεύματος. Ὁ κόσμος ἀποκτᾷ νόημα καὶ ἀξία, ἀποκτᾷ λόγο ζωῆς ἀπὸ τὴν ὥρα, πού ὑπάρχει γιὰ τὴν πραγματοποίησιν αὐτῶν τῶν ἔσχατων σκοπῶν, τῶν ἰδεῶν, τῶν ἀρχῶν, τῶν ἐπιταγῶν τοῦ πνεύματος.

Ἐχει νόημα ὁ κόσμος, ὅταν ὀλόκληρη ἡ γένεσις τῆς ζωῆς εἶναι ἡ

βαθμιαία και, καθώς θα δοῦμε, διαλεκτική πορεία πρὸς τὴν πραγματοποίηση τῶν ἰδεῶν μέσα στὰ μεγάλα ἔργα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὁ κόσμος δικαιώνει τὴν ὑπαρξή του καὶ παύει νὰ ὑπάρχη ὡς κάτι τυχαῖο, ὅταν τὸν δοῦμε ὡς πραγματοποιημένο πνεῦμα. Μόνον ἔτσι παύει τὸ ὄλο του νὰ εἶναι χάος, ἀκόσμία, κατὰ τὸν Πλάτωνα, καὶ γίνεται κόσμος. Γιατὶ ἐνώνεται κάτω ἀπὸ ἓναν ἐνιαῖο τελικὸ σκοπὸ, ποῦ εἶναι ἡ πραγματοποίηση τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν τοῦ πνεύματος. Γίνεται ἐνότητα, γίνεται ὄλον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ πνεῦμα. Γι' αὐτό, ἀν θέλωμε νὰ δώσωμε ὑπόσταση καὶ νόημα στὸν κόσμο, πρέπει νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι εἶναι ἓνα ὄλον καὶ ὅτι στὴν ὁλότητά του αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἰδεῶν· πρέπει νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι τὸ πνεῦμα στὸ διαλεκτικὸ του γίγνεσθαι.

Ἡ φιλοσοφία στρέφεται πρὸς τὸ ὄλον. Καὶ τὸ ὄλον σχηματίζεται μόνον στὴν ἀναφορὰ του πρὸς τὸ πνεῦμα. Ὑπάρχει μόνον γιὰ τὸ πνεῦμα, ποῦ θεμελιώνει τὸ ὄλον. Μονάχα κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ πνεύματος ὑπάρχει τὸ ὄλον. Τὸ ὄλον αὐτὸ εἶναι τὸ ὄλον, ποῦ γεννᾷ τὸ πνεῦμα. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ μπορούμε τώρα νὰ ποῦμε κάτι πιὸ συγκεκριμένο. Ἡ φιλοσοφία θεωρεῖ τὸ ὄλον, δηλαδή θεωρεῖ τὸν κόσμο, καθόσον γίνεται ὁλότητα, ἐνότητα. Ἐπειδὴ ὅμως γίνεται ἐνότητα μόνον ὡς πνεῦμα, ἡ φιλοσοφία θεωρεῖ τὸ ὄλον τοῦ κόσμου, καθόσον εἶναι πραγματοποίηση πνεύματος, καθόσον εἶναι πνεῦμα. Ἡ φιλοσοφία θεωρεῖ τὸ πνεῦμα. Ἡ φιλοσοφία εἶναι πάντα φιλοσοφία τοῦ πνεύματος.

Ἀλλά, εἶπαμε καὶ πρὶν, ὁ τρόπος τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας εἶναι πνευματικός, ἰδεολογικός, ἀξιολογικός. Εἶναι δηλαδή θεωρία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν, τῶν ἰδεῶν, τοῦ πνεύματος. Στὴ φιλοσοφία τὸ πνεῦμα θεωρεῖ τὸν κόσμο. Ἀλλὰ καὶ ὁ κόσμος, καθὼς θεωρεῖται ὡς ὁλότητα καὶ ὡς ἐνότητα, μᾶς φανερώνεται σὰν πραγματοποίηση πνεύματος· εἶναι τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα στὴν πραγματοποίησή του. Αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ συμβαίνει στὴ φιλοσοφία· τὸ πνεῦμα νὰ θεωρῇ τὸ πνεῦμα, τὸ πνεῦμα νὰ θεωρῇ τὸν ἑαυτό του, νὰ γυρίζη στὸν ἑαυτό του. Φιλοσοφία εἶναι αὐτογνωσία τοῦ πνεύματος, αὐτοσυνειδησία. Φιλοσοφία εἶναι τὸ ἀληθινὸ νόημα τοῦ «γινῶθι σαυτόν». Ἐδῶ, τοῦτο τὸ ρητό, τὸ τόσον τετριμμένο, ἀνακτᾷ τὸ ἀληθινὸ καὶ πηγαῖο του νόημα· καὶ καταλαβαίνομε, τί θὰ σήμαινε γιὰ ἐκείνους, ποῦ σὰν πρώτη ἀρχὴ τῆς πνευματικῆς τῶν ζωῆς τὸ εἶχαν βάλει προμετωπίδα στὸ ναὸ τοῦ θεοῦ, ποῦ καθαρῶτερα συμβολίζει τὸ πνεῦμα, στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφοὺς.

Ὡς ἐσωτερικὴ ἐλευθερία.— Ὅταν θεωροῦμε κάτι, αὐτὸ τὸ κάτι στέκεται ἀντίκρου στὴ συνειδησή μας, ἀντισκέκεται, ἀντίκειται σ' αὐτήν· γι' αὐτὴν γίνεται ἀντικείμενο. Καθὼς τὸ θεωροῦμε καὶ

τὸ γινώσκομε, τὸ κάνομε περιεχόμενο τῆς συνείδησής μας. Ἡ θεωρία κάνει τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, ποὺ θεωρεῖται περιεχόμενο τῆς συνείδησης τοῦ ὑποκειμένου ποὺ θεωρεῖ. Μὲ τὴ θεωρία τὸ ὑποκείμενο κάνει περιεχόμενό του, κάνει δικό του τὸ ἀντικείμενο. Ἀλλὰ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας εἶναι τὸ πνεῦμα στὴν πραγματοποίησή του. Καὶ ὑποκείμενο τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας εἶναι πάλι τὸ πνεῦμα ὡς ἐνότητα τῶν ἰδεῶν. Μὲ τὴ φιλοσοφικὴ θεωρία τὸ ἀντικειμενικὸ πνεῦμα γίνεται περιεχόμενο τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος. Μὲ τὴ φιλοσοφικὴ θεωρία ἀντικειμενικὸ καὶ ὑποκειμενικὸ πνεῦμα συνθέτονται σὲ μιὰν ἐνότητα. Αὐτὴ ἡ ἐνωση σημαίνει τὴν ὥρα τῆς φιλοσοφικῆς ζωῆς. Σὲ αὐτὴν τὴν ὥρα βρίσκεται ἡ πλήρωση τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἡ εὐτυχισμένη ὥρα, ποὺ τὴν ὑποδηλώνει καὶ ὁ ποιητὴς μὲ τὸ στίχο του :

«Ἄστραψε φῶς καὶ γνώρισεν ὁ νιὸς τὸν ἑαυτό του».

Ἀλλὰ σημαίνει καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη. Τὴν ὥρα, ποὺ ἡ φιλοσοφικὴ συνείδηση ἔκανε τὸν κόσμο δικό της περιεχόμενο, τὴν ὥρα ποὺ στὴ συνείδηση στηρίζεται ἡ ἐνότητά του, ἀποκτᾶ ἡ συνείδηση ἀπέναντι τοῦ κόσμου μιὰ κυρίαρχη θέση. Μὲ τὴ φιλοσοφία πιάνομε ὀλόκληρη τὴν πραγματικότητα σὲ ἓνα ἀφεύγατο πνευματικὸ δίχτυ, τὴν κατακτοῦμε πνευματικά. Δὲν ἐξαρτᾶται πιά ἡ συνείδηση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ αὐτὴν οὔτε ἀπὸ κανένα τῆς στοιχεῖο, ἀπὸ τίποτε ὑλικό, καιρικὸ, μεταβλητό, σχετικὸ στὴν ὑπαρξή του. Δὲν προσδιορίζεται πιά ἡ συνείδηση παρὰ μόνον ἀπὸ τὸν ἑαυτό της. Νόμος τῆς εἶναι ὁ δικός της νόμος. Γίνεται ἡ συνείδηση αὐτόνομη, αὐτοκυρίαρχη, ἐλεύθερη. Ἡ φιλοσοφία εἶναι πνευματικὴ λύτρωση ἀπὸ τὸ βάρος τῆς πραγματικότητας· φέρνει πνευματικὴ ἐλευθέρωση· εἶναι πνευματικὴ ἐλευθερία. Μόνον ὅσοι μποροῦν νὰ ζήσουν ἀνυπότακτοι στὸ δόγμα, στὴν πρόληψη, στὴν ὅποια κοσμικὴ ἐξουσία, μονάχα ὅσοι ἀναδέχονται τὸν κίνδυνο, ἀντὶ νὰ ζήσουν ὑποβασταγμένοι ἀπὸ τὶς καθημερινὲς ῥοπὲς καὶ συνήθειες, νὰ ζήσουν μόνοι μὲ τὸν ἑαυτό τους καὶ τοὺς νόμους του, μονάχα ὅσοι τρέφουν μέσα τους συνειδητὰ τὸ αἶτημα μιᾶς πνευματικῆς λύτρωσης, τὴν ἀλύγιστη ἀξίωση τῆς ἐλευθερίας, μονάχα αὐτοὶ μποροῦν νὰ προσέλθουν στὴ φιλοσοφία. Τὴ φιλοσοφία πρέπει πρὸ παντός νὰ τὴ νοιώσωμε σὰν τὸ μεγάλο ἐργαστήρι, ὅπου σφυρηλατεῖται ἡ ἐλευθερία.

Οἱ σελίδες αὐτὲς εἶναι σὰν ἐκκλήση γιὰ μιὰ κοινὴ προσπάθεια νὰ λυτρωθοῦμε ἐσωτερικά, πνευματικά. Τὸ ἐγχείρημα εἶναι βέβαια δύσκολο. Προϋποθέτει κάποια ἱστορία, κάποια πνευματικὴ προπαι-

δεία. Καί, ὅσο καὶ ἂν, τὰ τελευταῖα χρόνια, τὴν παλαιότερη δυσπιστία γιὰ τὴ φιλοσοφία, ἄρχισε νὰ τὴν ἀντικαθιστᾷ, στοὺς νέους τού- λάχιστον, τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀγάπη, πρέπει ὁμως νὰ ἀναγνω- ρισθῆ σὰ θλιβερὸ γεγονὸς καὶ νὰ ἀντιμετωπισθῆ ἡ μεγάλη ἔλλειψη πνευματικότητας, ποὺ μᾶς περιβάλλει. Οἱ περισσότεροι δὲν ἀντι- κρύζομε ἀκόμη τὴ ζωὴ, ὅπως τὸ θέλει ἡ φιλοσοφία· σὰν ἓνα πνευ- ματικὸ γεγονὸς. Αὐτὸ εἶναι τὸ κακὸ, ποὺ πρέπει νὰ φύγη, νὰ λι- γοστεψῆ ἀνάμεσά μας. Καὶ ἐλπίζω πὼς θὰ λιγοστεψῆ ὅταν θὰ ἀρ- χίσῃ νὰ διατρέχῃ τίς ψυχές τῶν νέων μας πάλι κάποιον ριγὸς ἐν- θουσιασμοῦ, κάποιον καθαρὸς πόθος πρὸς μιὰν ἀληθινὴν πνευματικὴν ζωὴν. Αὐτὸς ὁ πόθος, πρέπει νὰ θερμανθῆ καὶ νὰ συμπυκνωθῆ, πρέ- πει νὰ γίνῃ θέληση καὶ ἀπόφαση, γιὰ νὰ δοῦμε ἀγάλια ἀγάλια νὰ ἀνασταίνεται πάλι τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα στὴν ἴδια τούτῃ γῆ, ὅπου ἔχει δώσει τοὺς ἀγλαότερους καρπούς του.

Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία.— Οἱ ἠθικοὶ τοῦτοι λόγοι, ποὺ εἰ- πώθησαν γιὰ τὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας γενικᾶ, ἀκόμη πιὸ ἐντονα πρέπει νὰ εἰπωθοῦν γιὰ τὴν κοινωνικὴν φιλοσοφίαν, ποὺ ἀπὸ τὴ σκο- πιά τῶν ἰδεῶν, ποὺ διέπουν τὸν κοινωνικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, θεω- ρεῖ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα.

Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία ἔχει τὴν πιὸ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς μας, μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἑαυτοῦ μας στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἐχει τὴ δύναμιν νὰ φωτίσῃ τὴν ἱστορικὴν μας ὑπαρξὴ καὶ νὰ στηρίξῃ τὴν πολιτικὴν μας πράξιν. Βέβαια, ἡ φιλο- σοφία εἶναι θεωρία· καὶ γιὰ τοὺς πολλοὺς ἡ θεωρία μένει πάντα τόσο μακρὰ ἀπὸ τὴν πράξιν! Ἡ ἀπόστασις ὁμως ὑπάρχει, ὅσο κοι- τάζομε μυωπικᾶ, μέρα μὲ τὴ μέρα, τὴ ζωὴν μας καὶ τὴν πράξιν μας. Ἡ θεωρία εἶναι μακρὰ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν πράξιν. Ὅταν ὁμως σταθοῦμε σὲ μιὰ πνευματικώτερη σκοπιά, ποὺ νὰ μᾶς ἐπι- τρέπῃ μιὰ πλατύτερη ἐποπτεία, βλέπομε τότε διὰ μιᾶς, πόσο ἀπο- φασιστικὴ στὴν ἐκτύλιξιν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῶν ἰδεῶν. Βλέπομε καὶ τὸν κίνδυνον νὰ ἀφίνωμε μέσα μας ἀπλαστες καὶ ἀσπούδαστες τίς ἰδέες αὐτές, ποὺ τόσο πλούσια, ἂν καὶ ἄφαντα γιὰ τοὺς πολλοὺς, ἐπηρεάζουν τὴν ἴδιαν τὴ ζωὴν μας.

Ἡ φιλοσοφία ποὺ μᾶς φέρνει στὸ φῶς τῆς ἰδέας καὶ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ βλέπωμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τὴ συνείδησίν μας, νὰ βλέπωμε τίς ἐμπλοκές, τίς ἰδιοτροπίες, τίς ἀντιστροφές, τοὺς κινδύνους, τὰ τεχνάσματα καὶ τὰ τολμήματα τῆς ψυχῆς μας, δὲν μᾶς ὀδηγᾷ μονάχα στὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς θεωρητικῆς λειτουργίας τῆς συνείδησις, στὴ θεωρίαν τῆς θεωρίας μας, στὴ θεωρητικὴν μας αὐτοσυνείδησιν, ἀλλὰ γεννάει ἡ ἴδια, καὶ αὐτὴ μονάχα, καὶ τὴν

πρακτική μας αυτοσυνείδηση και την ἀρτίωση τοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ μας. Ἡ κοινωνική φιλοσοφία, σὰν τμῆμα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, εἰδικώτερο, ἀρτιώνει τὴν ἠθική μας στροφή πρὸς τὴν κοινωνία, τὴν κοινωνική μας συνείδηση. Καὶ ἔτσι μᾶς κάνει, πρώτη αὐτή, οὐσιαστικὰ συνειδητὴ τὴν κοινωνική καὶ ἱστορική ζωὴ, πού σαλεύει γύρω μας.

Θὰ φανερώσῃ ἀπὸ μιὰ σκοπιά, πρωτόφαντη γιὰ μᾶς, τοὺς δεσμούς, τοὺς ἐσώτατους, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀντινομίες τῆς ἀτομικότητάς μας μὲ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Καὶ ἔτσι θὰ μᾶς δώσῃ τὴν προοπτική πού χρειάζεται, γιὰ νὰ μπορούμε νὰ τοποθετοῦμε τὸν ἑαυτό μας ἀπέναντι στὴν κοινωνική ὁλότητα ὑπεύθυνα καὶ ὄχι, καθὼς οἱ πολλοί, τυφλὰ συρμένοι ἀπὸ παραδομένα καὶ ἀνέλεγκτα ἐξωτερικὰ στοιχεία. Καὶ ἔτσι ἀκόμη δικαιολογεῖ καὶ συναρτᾷ τὰ φαινομενικὰ ἀσυντακτὰ καὶ ἀσυνάρτητα γεγονόνα τῆς ἱστορίας καὶ παρέχει μίαν οὐσιαστική θεμελίωση στὶς εἰδικές πολιτικές, κοινωνικές καὶ νομικές ἐπιστῆμες.

Θὰ μᾶς δώσῃ τὸ ὄργανο, πού χρειάζεται γιὰ νὰ τοποθετήσωμε συνειδητὰ ὄχι μόνο τὴ ζωὴ τῆ δική μας μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁλότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ ὁλότητα μέσα στὸ σύνολο τῆς ἱστορίας καὶ πρὸ πέρα τὴν ἱστορίαν ὁλόκληρη μὲ τὴ μοῖρα της, τὶς τραχύτητές της, τὴ μεγαλωσύνη της, τοὺς ἀπάτατους σκοπούς της, μέσα στὴν τάξη τοῦ σύμπαντος, ἀπέναντι στὸ ἀπόλυτο, στὸ Θεό.

Πρέπει νὰ θυμώμασθε, πὼς ὑπάρχουν ἄνθρωποι, πού ἂν δὲν δώσουν κάποια λύση σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀγωνίστηκε ὅ,τι τρανώτερο ἔχει ἀναδείξει ὁ ἀνθρώπινος στοχασμός, αἰσθάνονται καὶ κρίνουν τὸν ἑαυτό τους ἀνάξιο τῆς ἀποστολῆς, πού ἔχουν ὡς ἄνθρωποι σὲ τοῦτον τὸν κόσμο.

Πρέπει κατὰ τὸ μέτρο τῆς δυνάμεώς μας ὅλοι νὰ ἀναδεχθοῦμε, καθὼς αὐτοί, τὴ ζωὴ μας, ὄχι σὰν τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ σὰν ἀναγκαιότητα, σὰν ἐπιταγὴ καὶ σὰν ἐντολή. Καὶ περιφρονώντας, ὅσο εἶναι δυνατόν, τὴ ρευστὴν ἀξιολογία τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ κάθε συγκαιρινῆς κοινωνίας, ἐλευθερωμένοι ἀπὸ κάθε δεσμὸ σὲ φθαρτὰ δόγματα καὶ σὲ τυχαίους συρμούς, νὰ ρυθμίσωμε τὴ ζωὴ μας, ἀδιάφοροι στὶς γύρω φωνές, μόνο καὶ πάντα κατὰ τὸ φῶς τῆς ἰδέας, ζητώντας τὴ δικαίωσή μας, ὄχι ἀπὸ τὴν ἡχηρὴν ἐπιδοκιμασία τῶν τυχαίων ὑπάρξεων, πού κυκλοφέρουν γύρω μας, καὶ σήμερα κρίνουν ἔτσι καὶ αὔριο ἀλλοιῶς, κατὰ τοὺς ἀνεμούς καὶ τὰ συμφέροντα, ἀλλὰ μονάχα ἀπὸ τὴν ἑνδον φωνή, πού βέβαια δὲν εἶναι ἡχηρὴ, πού εἶναι μάλιστα σιωπηλὴ, μὰ πού ἔρχεται ὁμως ἀσφαλῆς, ἔμπιστη καὶ στερεὴ ἀπὸ πολὺ μακρύτερα καὶ ἀπὸ πολὺ βαθύτερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἡ ἀλήθεια ὡς ἰδέα καὶ ὡς ἱστορία.— Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἢ ἀπὸ τῆ σκοπιά τοῦ πνεύματος θεωρία τοῦ κόσμου ὡς ἐνότητος, ὡς ὅλου, ποῦ δὲν ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν ὄντων, ἀλλὰ ἀπὸ τῆ συναναφορὰ τους στὶς ἰδέες, στὸ πνεῦμα, ἀπὸ τὸ νόημα ποῦ παίρνουν στὴ συναναφορὰν αὐτῆ, ὡς πραγματοποίησι τοῦ πνεύματος στὴ ζωῆ. Ἀπὸ τῆ σκοπιά τοῦ πνεύματος θεωρία τοῦ κόσμου ὡς πνεύματος στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματοποίησή του, αὐτὸ εἶναι φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία γι' αὐτὸ πρῶτα ἀντικρῦζει τοὺς ἔσχατους σκοποὺς, στοὺς ὁποίους τείνει ἡ ζωῆ, καθὼς γίνεται πραγμάτωσι πνεύματος καὶ θέτει, σὰν καθολικὴ θεωρία, τὰ ἔσχατα κριτήρια τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς, τὶς ἰδέες.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἔσχατους αὐτοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς, μιὰ ἀπὸ τὶς ἰδέες, εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀλήθειας. Ὑπάρχει ἓνα κομμάτι τοῦ ὅλου τῆς ζωῆς, ἀφιερωμένο στὴν εὕρεσή της. Τὸ κομμάτι αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ζωῆ, ἡ ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἡ πραγματοποίησι τῆς ἰδέας τῆς ἀλήθειας, μιᾶς ἰδέας τοῦ πνεύματος. Διότι μᾶς δίνει ἀλήθεια, ἔχει νόημα, ἔχει ἀξία, ἔχει λόγον ὑπάρξεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἐπιστήμη τοῦ ὅλου. Δὲ ζητάει τὴν κατὰ μέρος ἀλήθεια, ἀλλὰ ζητάει τὴν κατ' ἀλήθειαν νόησι τοῦ ὅλου, ποῦ ὑπάρχει μόνον ὡς πνεῦμα ἐκ τῆς συναναφορᾶς τοῦ ὅλου πρὸς τὶς ἰδέες.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἰδέα. Σὰν ἰδέα εἶναι ἔσχατος σκοπὸς καὶ ἀπόλυτη ἀξία. Σὰν κάτι ἀπόλυτο, ἰσχύει πάντοτε καὶ παντοῦ. Εἶναι μιὰ γιὰ ὅλους καὶ γιὰ πάντα. Δὲν ἀλλάζει. Γιατί, ἂν ἄλλαζε, δὲν θὰ ἦταν ἰδέα, δὲν θὰ ἦταν ἀπόλυτη, ἀλλὰ σχετικὴ πάντα μὲ κάποιον χρόνον καὶ χῶρον. Ἡ ἀλήθεια ἔτσι ἀνάλλαχτη, παντοτεινὴ, γίνεται περιεχόμενον τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Τὸ περιεχόμενό της εἶναι κάτι παντοτεινό, ἀκίνητο, ἀμετάβλητο, ἓνας πάγιος, στατικὸς κόσμος.

Καὶ ἐν τούτοις μιλοῦμε γιὰ ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ

στην έννοια τῆς ιστορίας ὑπάρχει ἡ έννοια τῆς ἀλλαγῆς, τῆς κίνησης, ἡ σειρά τῶν γεγονότων καὶ τῶν πράξεων. Στὴν ιστορία τὸ ἓνα ἔρχεται καὶ τὸ ἄλλο φεύγει. Ἡ ιστορία εἶναι ἀλλαγή, εἶναι γένεση καὶ θάνατος μέσα στὸ χρόνο, εἶναι χρόνος. Ἡ ιστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ γένεση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν συστημάτων μέσα στὸ χρόνο. Τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα. Δίνει δική του ἑρμηνεία τοῦ κόσμου· δίνει μιὰν ἀλήθεια δική του. Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι ἰδέα ἀνάλλακτη, ἴδια γιὰ ὅλους καὶ γιὰ πάντα, ἓνας ἀκίνητος κόσμος. Πῶς λοιπὸν συμβιβάζεται τοῦτο με ἐκεῖνο ποὺ εἶπαμε, πῶς ἡ φιλοσοφία ἔχει ἱστορία; Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἔκφραση μιᾶς ἴδιας, ἀμετάβλητης ἀλήθειας. Ὅταν ὁμως λέμε, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει ἱστορία, εἶναι τὸ ἴδιο με τὸ νὰ λέμε, ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια ἔχει ἱστορία. Ὅτι δηλαδή ἡ ἀλήθεια εἶναι γένεση, κίνηση καὶ μεταβολή. Ἐδῶ μᾶς φανερώνεται μιὰ μεγάλη ἀντίφαση. Καὶ προκύπτει τὸ ἀτεγκτο δίλημμα: ἢ ἡ ἀλήθεια εἶναι μιὰ καὶ ἀναλλοίωτη, καὶ τότε δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη ἱστορία, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη κίνηση· ἢ ἔχει ἱστορία καὶ τότε δὲν εἶναι ἀναλλοίωτη.

Ἐφόσον λοιπὸν δεχόμεστε τὴν ἀλήθεια σὰν ἰδέα ἀνάλλακτη, ἀκίνητη, τότε εἶναι ἀδύνατο νὰ δεχθοῦμε καὶ ἱστορία τῆς ἀλήθειας καὶ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἀντίφαση στὴν ἰδέα τῆς φιλοσοφίας, στὴν ἀλήθεια.

Ἡ ἀντίφαση ὁμως αὕτη ὑπάρχει στὴν ἀληθινὴ φιλοσοφικὴ ἀντιμέτωπιση τοῦ ζητήματος ἢ μήπως μόνο στὴ συνειθισμένη μας σκέψη, στὴν κρίση τοῦ κοινοῦ νοῦ; Καὶ ὅτι εἶναι ἀδυσώπητος ἐχθρὸς γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πνεῦμα καθόλου ὁ κοινὸς νοῦς, αὐτὸ εἶναι μιὰ χιλιοειπωμένη καὶ ἀναμφισβήτητη ρήση. Ἀπέναντι στὴν ἀλήθεια ἔχει μιὰν ἀδιάλλακτη σχηματικὴ τοποθέτηση. Ἡ θέτει δογματικὰ σὰν ἀπόλυτη μιὰν ἀποκλειστικὰ στιγμιαίαν ἀποψη, ἢ, στὴ διαλλακτικὴ του στιγμὴ, ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ εὔρεση τῆς ἀλήθειας. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καταντάει μιὰ σειρά ἀπὸ ψέμματα, ἢ μιὰ σειρά πλανῶν, ποὺ αἰῶνες τώρα βαυκαλίζουμε με τὴν ἐναλλαγή τους τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ὁ κοινὸς νοῦς ἔτσι μᾶς φέρνει πάντοτε στὸν σκεπτικισμό, στὴ σκέψη. Ἀπὸ τὴν σκοπιὰν αὕτη ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἱστορία της χάνουν κάθε νόημα καὶ ἀξία, ἀφοῦ τίποτε δὲν προσφέρουν στὴν ἀλήθεια, ἀφ' ὅ τὴν ἀλήθεια στὴν οὐσία της τὴν ἀρνοῦνται.

Μὰ ὑπάρχουν καὶ χειρότεροι ἀπὸ τοὺς σκεπτικούς, τοὺς φανεροὺς ἀρνητὲς τῆς ἀλήθειας. Εἶναι αὐτοὶ ποὺ εὐνουχίζουν τὴ σκέψη τους ἀπὸ τὸ φόβο τους νὰ πάρουν μιὰ στάση ἀπέναντι τῆς ζωῆς.

“Όσοι ιστορικοί τῆς φιλοσοφίας στέκουν σ’ αὐτὴ τὴ σκοπιά, θὰ ξεπέσουν σὲ μιὰν ἀπλῆ διήγηση κατὰ παράταξιν τῶν διάφορων φιλοσοφικῶν θεωριῶν, χωρὶς τὴν ἀναγωγὴν τους εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πνεύματος, χωρὶς καμμιάν, ἔστω καὶ ἀρνητικὴν, στάσιν ἀπέναντί τους. Παράδειγμα στοὺς ἀρχαίους εἶναι ὁ Διογένης Λαέρτιος, ὁ κατὰ τὰ ἄλλα τόσο πολύτιμος πληροφοριοδότης μας. Αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας ὁ κοινὸς νοῦς τοὺς ὀνομάζει ἀντικειμενικοὺς, γιὰτὶ δὲν ἐκφράζονται οὔτε ὑπὲρ τῆς μιᾶς οὔτε ὑπὲρ τῆς ἄλλης θεωρίας, ἀλλὰ μένουν οὐδέτεροι. Ἀλλὰ ἡ ἀντικειμενικότης αὐτῆς εἰς τὴν οὐσίαν τῆς εἶναι ἓνα ψέμμα. Γιατὶ ἀκριβῶς κρύβει, ὅτι εἶναι καὶ αὐτὴ ἀρνησιμὴ μὴ ἀθεμελίωτη, ψυχρὴ ἀρνησιμὴ τῆς μιᾶς ἀλήθειας, τῆς ἀντικειμενικῆς.

“Ὅποιος πιστεύει εἰς τὴν μιὰν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν, καὶ τότε δικαιοδικαίως πρέπει νὰ λέγεται ἀντικειμενικός, αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ δεχθῆ ὡς ἰσότιμα τὰ ἀντίθετα. Γιατὶ ἢ τὸ ἓνα μόνον ἢ τὸ ἄλλο εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἢ ἀντικειμενικὴ, ἢ μίαν.

Ἡ φιλοσοφία ζητᾷ ὁλόκληρους ἀνθρώπους, ποὺ ἔχουν τὸ ἀγαθὸν θράσος καὶ ποὺ πιστεύουν εἰς τὴν μιὰν ἀλήθειαν καὶ ποὺ σ’ αὐτὴν στηριγμένοι μποροῦν νὰ πάρουν καὶ μιὰ θέσιν ὑπεύθυναν ἀπέναντι εἰς τὴν ζωὴν. Γι’ αὐτούς, τοὺς ἀληθινὰ ἀντικειμενικοὺς, ὑπάρχει φιλοσοφικὴ ἀλήθεια. Καὶ ὅμως γι’ αὐτούς ἡ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια συνυπάρχει μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ, ποὺ εἶναι ἀφάνταστο γιὰ τὸν κοινὸν νοῦν, φανερώνεται εἰς τὴν λογικὴν σκέψιν σὰ λογικὰ ἀναγκαῖον.

Ἡ ἀπόδειξις εἶναι δύσκολη. Ἐἰς τὴν ἀρνησιν τῆς ἀλήθειας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς, οἱ ἀποδείξεις δίνονται μὲ ἓναν εὐκολονόητον σχηματικὸν συλλογισμόν. Γι’ αὐτὸ καὶ ἀρέσει ἡ εὐκολὴ αὐτὴ ἀρνησιμὴ. Ἡ φιλοσοφικὴ κατάφασις εἶναι πολὺ δυσκολώτερη. Ὅπως πάντοτε ἄλλωστε εἶναι ἡ θέσις δυσκολώτερη ἀπὸ τὴν ἀρνησιν.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἔσχατους σκοποὺς τῆς ζωῆς, εἶναι ἰδέαν. Ἡ συνείδησις θέλει νὰ συλλάβῃ αὐτὸ τὸ ἀπόλυτον, νὰ τὸ πραγματοποιήσῃ. Ἀλλὰ τὸ ἀπόλυτον εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν σχετικότητα τῆς συνείδησις, τὴν μερικότητά της, τὴν περιορισμένην τῆς δύναμιν. Γι’ αὐτὸ ἡ ἰδέαν εἶναι γιὰ τὴν συνείδησιν κάτι ἀφθαστον καὶ ἀνεξάντλητον. Ἡ ἰδέαν εἶναι σκοπός, πρὸς τὸν ὅποιον τείνει ἡ συνείδησις. Ἡ πορεία της τραβάει πρὸς αὐτὸ τὸ σκοπὸν καὶ αὐτὸς τὴν ὀδηγεῖ εἰς τὴν πορείαν της. Ἡ ἰδέαν ὀδηγεῖ, προσδιορίζει τὴν συνείδησιν, καὶ ὅταν θεωρῆ καὶ ὅταν πράττῃ. Ἀλλὰ ἡ συνείδησις ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ φθάσῃ τὴν ἰδέαν, τὴν ὀδηγήτριά της, ὅπως ὁ ναυτίλος ποτὲ

δὲ φτάνει τὸ πολικὸ ἀστέρι, πού ὅμως πάντα τὸν ὀδηγεῖ. Ἐν τούτοις τὸ αἰώνιο αὐτὸ περπάτημα πρὸς τὴν ἰδέα δὲν εἶναι μάταιο. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση, προχωρώντας πάντα πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἰδέας, πρὸς τὸν ἀπέραντον γι' αὐτὴν κόσμον τοῦ ἀπόλυτου, δὲν παραπλανιέται. Κινεῖται, ἀναπτύσσεται, ἀνακαλύπτει νέες ἀπόψεις, νέες ἀντινομίες. Ἡ συνείδηση ἐξελίσσεται, ἔχει ἱστορία· καὶ ἔχει ἱστορία, καθὼς ἀγωνίζεται νὰ βρῇ τὴν ἀλήθεια, τὴν ἀπόλυτη, προχωρώντας πάντα πρὸς ἕνα ἀνέφικτο σκοπὸν. Μὲ κάθε νέα σκέψη κάνει καὶ ἕνα νέο βῆμα. Μὰ ὁ δρόμος, πού ἀπομένει νὰ διανύσῃ, εἶναι πάντα ἀπέραντος. Εἶναι πάντα ἀπρόσιτο τὸ ἀπόλυτο στὴν ἀνθρώπινη σχετικότητα. Ἐχει ἱστορία ἡ φιλοσοφικὴ συνείδηση, καθὼς πορεύεται πρὸς τὴν ἰδέα τῆς ἀλήθειας. Κάθε νέα ἀποψη, πού ἀνακαλύπτει, εἶναι στὴ φιλοσοφικὴ συνείδηση καὶ ἕνα νέο φιλοσοφικὸ σύστημα.

Ἰστορία ἔχει λοιπὸν καὶ ἡ εὕρεση τῆς ἀλήθειας. Ἄρα γε τοῦτο ἀκριβῶς νὰ εἶναι ὁ λόγος, ἕνας ὑποκειμενικὸς λόγος, πού ἡ φιλοσοφία ἔχει ἱστορία; Βέβαια ὄχι.

Βλέπομε ὡς τώρα τὴν ἀλήθεια σὰν ἀμετάβλητη καὶ ἀκίνητη· σὰν νὰ μὴν ἔχη ἱστορία ἡ ἀλήθεια. Ἰστορία βλέπομε νὰ ἔχη μόνον ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση. Ἀλλὰ ἐμεῖς τώρα ζητᾶμε, ἀν ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια ἔχη ἱστορία καὶ ὄχι ἡ γνώση τῆς. Πρέπει λοιπὸν νὰ προχωρήσωμε πιὸ πέρα. Δὲν ἔχει ἡ συνείδηση μόνον ἱστορία, ἔχει καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια τὴν ἱστορία τῆς. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ θὰ μᾶς ἔφερνε στὸ συμπέρασμα, πὼς ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι κάτι ἀκίνητο, ἀμετάβλητο, ἀλλὰ πὼς ἀντίστροφα εἶναι κίνηση, ἐξέλιξη, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ἔχη γιὰ συνέπεια τὸ νὰ παύῃ νὰ εἶναι σύγχρονα ἐνιαία ἡ ἀλήθεια, μιὰ καὶ ἴδια. Ἄν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε καὶ ἡ φιλοσοφία, πού ἐκφράζει αὐτὴν τὴν ἀλήθεια, ἔχει καὶ αὐτὴ κίνηση, ἐξέλιξη, ἱστορία. Καὶ τότε θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθῇ, γιατί, χωρὶς νὰ ἀρνούμαστε τὴν ἀλήθεια, παραδεχόμεστε μιὰν ἱστορία τῆς ἀλήθειας, μιὰν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

Οἱ συγκεκριμένες μορφές τοῦ πνεύματος.— Εἶπαμε ἀκόμη στὴ φιλοσοφία τὸ πνεῦμα θεωρεῖ τὸ πνεῦμα· τὸ πνεῦμα ὡς ἐνότητα ἰδεῶν, θεωρεῖ τὸ πνεῦμα ὡς πραγματοποιοίηση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στὸν κόσμον. Τὸ πνεῦμα θεωρεῖ καὶ μπορεῖ νὰ θεωρήσῃ τὸ πνεῦμα, ὅταν τὸ ἀναγνωρίσῃ στὶς συγκεκριμένες μορφές, μὲ τίς ὁποῖες πραγματοποιήθηκε στὸν κόσμον. Αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον θεωρεῖται τὸ πνεῦμα σὰν πνευματικὴ ζωὴ. Καὶ εἶναι αὐτὸς ὁ μόνος τρόπος.

Ἡ φιλοσοφία θεωρεῖ λοιπὸν τὸ πνεῦμα στὴν πραγματοποιοίησιν

του. Ἄλλὰ ἡ πραγματοποίηση αὐτῆ εἶναι πρόσληψη συγκεκριμένων μορφῶν, ὄχι ὅμως σύγχρονη, ἀλλὰ ἐπάλληλη, τῆς μιᾶς μετὰ τὴν ἄλλη. Εἶναι μεταβολή, κίνηση, ἱστορία. Ἡ ἰδέα ὑπάρχει στὴν πραγματοποίησή της. Καθὼς πραγματοποιεῖται ἡ ἰδέα ἐνσαρκώνεται σὲ συγκεκριμένες ἀλληλοδιάδοχες μορφές. Ἀλλάζει, προχωρεῖ, ἱστορεῖται. Ἰδέα, δὲν εἶναι τούτη ἢ ἐκείνη ἀπὸ τῆς ἀλληλοδιάδοχες μορφές. Ἀλήθεια καὶ ἰδέα δὲν εἶναι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα εἶναι τὸ ὅλον αὐτῶν τῶν συγκεκριμένων μορφῶν, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς πραγματοποίησής της. Ἔτσι ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας πραγματοποιεῖται σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ βαθμούς, ἀπὸ στιγμές, ἀπὸ συγκεκριμένες μορφές. Ἡ ὀλότητα ὅλων αὐτῶν σημαίνει τὴν φιλοσοφικὴ ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια μοιάζει μὲ φυτὸ. Ὁ λόγος μοιάζει μὲ τὸ σπóρο. Ὁ σπóρος γιὰ νὰ ὀλοκληρωθῆ, κινεῖται, ἐξελίσσεται, περνάει ὅλα τὰ στάδια τῆς φυτικῆς ζωῆς, σκάει, ροδαμίζει, φυντώνει, ἀνθίζει, καρπίζει. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ὡς τὸ νέο σπóρο, ποὺ θὰ γεννηθῆ μέσα στὸν καρπὸ, εἶναι ἡ πραγματικότητά τοῦ φυτοῦ. Τὸ φυτὸ ὑπάρχει δυνάμει στὸ σπóρο. Πραγματοποιεῖται σὲ ὅλους τοὺς σταθμούς, ποὺ διανύει· πραγματοποιεῖται σὲ μιὰ σειρά βαθμῶν ἐξέλιξης καὶ ὀλοκληρώνεται στὴν ὀλότητα καὶ στὴν ἐνότητα αὐτῶν τῶν στιγμῶν. Καί, ἀφοῦ ἔτσι ἡ ἀλήθεια, τὸ πνεῦμα ἐξελίσσεται καὶ κινεῖται, εἶναι ἐπόμενο ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία, ἡ θεωρία, ποὺ ἔχει ἀντικείμενο τὴν ἀλήθεια τοῦ πνεύματος, νὰ ἐξελίσσεται καὶ ἐκείνη, νὰ κινεῖται, νὰ ἔχη ἱστορία. Γι' αὐτὸ κυρίως ὑπάρχει ἱστορία τῆς φιλοσοφίας· γιατί ὑπάρχει καὶ ἱστορία τῆς ἀλήθειας, τῆς ἰδέας, τοῦ πνεύματος.

Ἡ παραδοχὴ ὅμως τῆς ἱστορίας, ποὺ ἔχει ἡ ἀλήθεια, μᾶς φέρνει στὸν κίνδυνο νὰ χάσωμε τὸ ἄλλο στοιχεῖο τῆς ἀλήθειας, νὰ ξεχάσωμε, ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐνιαία. Ἀλλὰ μήπως ἀκριβῶς στὴν ὀλότητα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε τὴν μιὰν ἀλήθεια ποὺ ζητᾶμε; Ἄν ἡ ὀλότητα αὐτῆ τῆς κίνησης μπορούσε νὰ ἀναχθῆ σὲ μιὰν ἐνότητα, τότε ἔχομε αὐτὸ ποὺ ζητᾶμε. Ἀλλὰ θὰ γινόταν ἐνότητα, ἂν ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν, ἀποκτοῦσαν μιὰν ἐσωτερικὴ σχέση, ἀντικειμενικὰ ἀναγκαῖα. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι κίνηση τῆς ἀλήθειας, ὅπως πραγματοποιεῖται σὲ συγκεκριμένες μορφές, κίνηση τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ ἡ κίνηση αὐτῆ ἔχει τὸ ρυθμὸ τῆς καὶ τοὺς νόμους τῆς, ὅπως καὶ ἐνὸς φυτοῦ ἡ ἐξέλιξη ἔχει τοὺς δικούς του. Ἡ μετάβαση τοῦ ἐξελισσομένου πνεύματος ἀπὸ τὴν μιὰ μορφή στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν μιὰ βαθμίδα στὴν ἄλλη, γίνεται κατὰ μιὰν ἀπόλυτη πνευματικὴν ἀναγκαιότητα. Ἔχει γι' αὐτὸ ἡ ἐξέλιξη

τοῦ πνεύματος, εἰδικώτερα τῆς φιλοσοφίας, μιὰν ἀδιάσπαστη συνοχή, ἕναν ἀναγκαῖο ρυθμό, μιὰν ἀναγκαῖα πορεία.

Ἡ νομοτέλεια τῆς πορείας τοῦ πνεύματος.— Τὸ ρυθμὸν αὐτὸ, τοὺς νόμους, ποὺ ἔχει ἡ ἐξέλιξις τοῦ πνεύματος, δὲν εἶναι ὁ τύπος ἐδῶ νὰ τοὺς ἐκθέσωμε καὶ νὰ τοὺς θεμελιώσωμε. Καθὼς ὅμως θὰ προχωροῦμε στὴν ἱστορία τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, θὰ δοῦμε μιὰν ὄψιν τῆς νομοτέλειας αὐτῆς τοῦ πνεύματος στὰ ἴδια τὰ πράγματα. Θὰ δοῦμε, ὅτι τὰ διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα δὲν γεννιοῦνται τυχαῖα καὶ οὔτε εἶναι ἀσύμδετα μεταξύ τους. Ἀποτελοῦν μιὰ λογικὴ συνέχεια, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τοὺς ἀναγκαίους δεσμοὺς κάθε συστήματος μὲ κάθε ἄλλο. Θὰ δοῦμε, πῶς ὅλα μαζί ἀποτελοῦν ἕνα ρυθμό, μιὰ πορεία, μιὰν ἐνότητα λογικὴ. Θὰ δοῦμε, πῶς τὸ προχώρημα τῆς ἱστορίας ἔχει κάποια ἀναλογία μὲ τὸ ξεδίπλωμα τοῦ στοχασμοῦ μας ἢ καὶ μὲ ἕνα διάλογο, ὅταν εἶναι ἀπερίσπαστος, γιατί καὶ ὁ στοχασμὸς μας εἶναι στὴν οὐσία του ἕνας ἐσωτερικὸς διάλογος. Θὰ δοῦμε, πῶς ἡ ἱστορία προχωρεῖ διαλεκτικὰ.

“Ὅταν λέμε γενικὰ διαλεκτικὴ, ἐννοοῦμε τοῦτο· ὅταν τίθεται κάποιο νόημα στὸ νοῦ, ἀναγκαστικὰ κανεὶς θὰ στοχασθῇ καὶ τὸ ἀντίθετο· ἡ σκέψη μεταβαίνει καὶ στὸ ἀντίθετό του. Δὲν σταματάει ὅμως ἐκεῖ, γιατί ἀμέσως, μόλις κατέχει ἡ σκέψη μέσα της καὶ τὰ δύο ἀντίθετα, τὰ συλλαμβάνει καὶ τὰ δύο μαζί, τὰ συνθέτει σὲ μιὰν ἐνότητα, σὲ ἕνα νέο νόημα, ποὺ καὶ αὐτὸ πάλι μᾶς ὀδηγεῖ, πρὸ πέρα, στὸ ἀντίθετό του. Θέση, ἀντίθεση, σύνθεσις· ἔτσι προχωρεῖ ὁ διάλογος ὁ ἀληθινός, ἔτσι προχωρεῖ ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος. Αὐτὸ σημαίνει διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας. Θὰ μπορέσωμε γι’ αὐτὸ νὰ δοῦμε τὴν ἱστορία στὴν ὁλότητά της νὰ ξετυλίγεται σὰν ἕνα μεγάλο ἀπὸ τὸ νοῦ κρατῆμενο διάλογο, σὰν ἕνα μεγάλο λογικὸ συνειρμό. Καὶ τότε θὰ κατανοήσωμε γιατί ἡ ὁλότης τῆς ἱστορίας εἶναι μιὰ λογικὴ ἐνότητα. Γιατί ὅλα τὰ μέρη της εἶναι ἀναγκαῖα στοιχεῖα ἐνὸς ἐνιαίου λογικοῦ συνειρμοῦ. Θὰ δοῦμε τότε τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τὴ σειρά τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων συνθεμένη σὲ μιὰ διαλεκτικὴ ἐνότητα, σὲ ἕνα λόγο διαλεκτικὰ ἐκτυλιγμένο, σὲ μιὰν ἀλήθεια. Ἔτσι ἐξηγεῖται, πῶς ὅλα αὐτὰ τὰ ἀντιφατικά, ἀντιθετικά συστήματα δὲν σημαίνουν τὴν ἄρνησις τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ἀπαρτίζουν μὲ τὴ διαλεκτικὴ τους ἐνότητα τὴ μιὰν ὁλοκληρωτικὴν ἀλήθειαν τῆς φιλοσοφίας.

Ἄλλὰ στὴ μεγαλόπρεπην αὐτὴν κάτοψη τοῦ πνεύματος χρωστοῦμε καὶ μιὰν ἄλλη διδαχὴ. Τὸ γεγονὸς, ὅτι ὅλες οἱ συγκεκριμένες πραγματοποιήσεις τοῦ πνεύματος, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἱστορία,

συνθέτονται τελικά σὲ ἓναν ἐνιαῖον εἰρμό, μᾶς φανερώνει τὴν ἐνό-
τητα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Κυττάζοντας ἀπὸ
αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τὴν ἱστορία, καὶ θεωρώντας ὅλα τὰ δημιουργήματα
τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ περικλείει, μᾶς γίνεται συνειδητό, πὼς ἡ
ἱστορία εἶναι ἓνα ἐνιαῖο μεγάλο ἔργο, ὅπου ὅλοι οἱ αἰῶνες καὶ ὅλες
οἱ φυλές ἔχουν προσφέρει τὴ συμβολή τους. Καὶ τὸ ἐνιαῖο αὐτὸ
πνεῦμα τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι καμμιά θεολογικὴ ἢ μεταφυσικὴ
ὄντοτητα, ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ μᾶς, στὸν οὐρανὸ ἢ πρὸς πέρα. Εἶναι
μέσα μας, εἶναι γύρω μας, εἶναι ἡ πνευματικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώ-
που, καθὼς φανερώνεται στὰ ἔργα τῆς τέχνης, στὰ ἔργα τῆς ἐπι-
στήμης, στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ἡ ἴδια, ἡ δική μας ζωὴ, καθὼς
στρέφεται στὴν πραγματοποίησιν τῶν ἰδεῶν, εἶναι ἡ μοναδικὴ ἔκφρα-
ση τοῦ ἐνὸς ἐνιαίου πνεύματος, τοῦ Λόγου.

Ἔτσι, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, θὰ κατα-
νοήσωμε ἀκόμη, ὅτι καὶ τοῦ καθενὸς μας ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι
ἓνα ἐνιαῖο, ἀδιαίρετο καὶ ἀδιάσπαστο γεγονός, ποὺ ἔχει τὴ θέσιν του
μέσα στὸ καθολικὸ πνεῦμα καὶ τὴ συνδεσὴ του μὲ αὐτό. Ὄταν τὸ
πνεῦμα θρυμματισθῇ, ὅταν παραμορφωθῇ σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ εἰδικότη-
τες, χωρὶς τὴ συνείδησιν τῆς ἐνιαίας του ἀρχῆς, ποὺ ὅλα τὰ δια-
τρέχει καὶ τὰ συντονίζει, χάνει τότε τὴ θεμελιακὴ ρίζα του,
ἀδυνατίζει καὶ θολώνει καὶ ὁ πολιτισμὸς ξεπέφτει. Αὐτὸ εἶναι καὶ
τὸ δράμα τῆς ἐποχῆς μας, μιᾶς πνευματικῆς θρυμματισμένης ἐπο-
χῆς. Νέα ἀνάβασις τοῦ πολιτισμοῦ μας ἔχει γιὰ πρώτη προϋπόθεσιν
τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς πνευματικῆς μας ἐνότητας.

Πρέπει τὶς διασπασμένες λειτουργίες τοῦ πνεύματος νὰ τὶς
ζήσωμε σὰν ἀπαύγασμα μιᾶς ἴδιας πηγῆς. Πρέπει τὴν ἐπιστημονι-
κὴ θεωρίαν νὰ τὴν συνταιριάσωμε μὲ τὴν θρησκευτικὴν θεὰ τοῦ παν-
τός. Πρέπει τέλος τὴ θεωρίαν ὁλόκληρην νὰ τὴν ἐνώσωμε, νὰ τὴ
σφιχτοδέσωμε μὲ τὴν πράξιν. Μονάχα τότε θὰ ξαναγίνωμε πνευ-
ματικοὶ ἄνθρωποι, προσωπικότητες καὶ στὴ θεωρητικὴν μας ζωὴν καὶ
στὴν ἱστορικὴν μας δράσιν. Μονάχα στηριγμένοι σὲ μιὰ τέτοια πνευ-
ματικὴ ἐνότητα, θὰ μπορέσωμε, βοηθημένοι εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν
ἱστορίαν τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας, νὰ σχηματίσωμε γιὰ τὰ κοινω-
νικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας μιὰν ἐλεύθερα δημιουργημένην καὶ
θεμελιωμένην κρίσιν. Μονάχα ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνωμε πολιτικοί,
στὴν πλατωνικὴν ἐννοίαν, πολιτικοὶ τῆς ἰδέας καὶ ὄχι πολι-
τικοὶ τῶν καθημερινῶν περιστάσεων καὶ τῶν φευγαλέων στιγμῶν.